

De bijdrage van Raimon Panikkar voor een bevrijdende theologie

Wie was Raimon Panikkar (1918-2010)?

Spaans-katholieke moeder en Indisch-hindoe vader. Thuis in twee religies opgevoed, later ook in het boeddhisme ingewijd. Doctoraten in wetenschappen, filosofie en theologie. Priester gewijd in het Opus Dei, in 1965 uit het Opus gezet wegens 'storende' invloed. Sindsdien toegewijd aan de interreligieuze dialoog. Hij bedoelt zijn wetenschappelijk werk als een dienst aan de mensheid in deze zo nieuwe 21^e eeuw. Zo plaatst hij zich bewust in de beweging van bevrijdingstheologieën, maar wil ook de theologie zelf kritisch bevragen precies opdat zij meer 'bevrijdend' zou zijn (zie punt 5).

1. Hoe kijken we naar de werkelijkheid?

In zijn magistrale boek *Het Christendom. Wezen, geschiedenis en toekomst* wijst Hans Küng op het belang van wereldbeelden in de geschiedenis van het denken en van het geloven.¹ Doorheen 2000 jaar christendom hebben mensen op zeer verschillende wijze naar de werkelijkheid gekeken – wat Küng de verschuiving van 'paradigma's' noemt, van het totaalbeeld dat men van de wereld en van het leven heeft. Te lang hebben wij in het Westen de wereld door een dualistische bril bekeken: er was de dagelijkse werkelijkheid van mensen en van de natuur, en daartegenover de 'bovennatuurlijke' wereld van God. Panikkar benadert de werkelijkheid vanuit de westerse maar ook vanuit een hindoeïstische invalshoek: geen dualisme maar *advaita*, geen-dualiteit, geen-tweeheid. *Advaita* verwijst naar een manier van kijken die de werkelijkheid niet in duidelijk afgeleiden entiteiten onderverdeelt, dit verschillend van de westerse visie die duidelijkheid wil, precieze definiëring van grenzen en identiteiten. Panikkar onderscheidt drie dimensies die te onderscheiden maar nooit te scheiden zijn, die ononderbroken invloed hebben op elkaar:

-De **kosmos** is alles wat materie is: de natuur, vandaag ook de gevolgen van de klimaatopwarming, evenals de materiële aspecten van het menselijk leven die met recht en onrecht te maken hebben, met genezing van het leven en met verkrachting en moord en oorlog.

-De **menselijke** werkelijkheid is alles wat ons als mensen doet leven: bewustzijn en zelfbewustzijn, rede, verbeelding, intuïtie, creativiteit, emotionaliteit.

-De **goddelijke** werkelijkheid is de dieptedimensie in de mens, het 'mysterie' dat wij in onszelf en in anderen ervaren – wat religies meestal met 'God' of 'het goddelijke' aanduiden.

Alles is met alles verbonden, zoals het klonk in de tussenkomst van Seattle, opperhoofd van de Dwamisj-stam in de Verenigde Staten (1854, feit of legende?), en in tal van andere tradities. Om de werkelijkheid als zodanig te zien, om erdoor geraakt te worden, om onze verantwoordelijkheid te beseffen hebben wij 'drie ogen' nodig, naar de terminologie van de middeleeuwse theoloog Richard van Saint-Victor (gest. 1173). Het eerste oog is dat van de **zintuigen** (*oculus carnis*) waarmee we de dingen zien of ontdekken; het tweede oog dat van de **rede** (*oculus mentis*) waarmee we vragen over de feiten stellen, oordelen vellen, keuzen maken en beslissingen treffen; het derde oog dat van het goddelijke, van het **geloof** (*oculus fidei*) of het 'mystieke' oog dat ons openstelt voor de dieptedimensie van de kosmos en van

¹ Hans Küng, *Het christendom. Wezen, geschiedenis, toekomst*, Ten Have, 1999/2009.

het leven. Drie onderscheiden kenniswegen, maar nooit te scheiden. Zoals de drie dimensies van de werkelijkheid die onderscheiden zijn maar nooit te scheiden. Dit noemt Panikkar de *kosmotheandrische* visie of ervaring, de visie die de kosmos, de mens(heid) (*anthropos/aner*) en het goddelijke (*theos*) als één dynamisch geheel – de hele werkelijkheid – opvat.

2. Op zoek naar een nieuw godsbeeld

Mensen hebben blijkbaar al heel vroeg vragen gesteld omtrent de zin van leven en dood, hoe omgaan met ziekte en moeilijke relaties. In de prehistorische en huidige archaische culturen – overigens ook in de polytheïstische godsdiensten – wordt de goddelijke wereld vooral als een **Macht** over leven en dood ervaren. Dit vanuit het besef hoe kwetsbaar mensen in een overmachtige natuur wel zijn, vol angst voor ziekten, natuurrampen en dood. De *homo sapiens* (die wij zijn, de enige nog levende soort) maar vóór hem ook de neanderthaler en wellicht zelfs de *homo erectus* vermoeden een onzichtbare ‘aanwezigheid’, die hen overstijgt maar toch in hun leven tussenkomt. Zij spraken van ‘geesten’, ongrijpbaar, onvoorspelbaar, ambigu en daarom eigenlijk onbetrouwbaar. Daarom brengen zij hun offers om hun woede af te wenden of om hen goed te stemmen. Zoals in dit gebed van pygmeeën in Centraal Afrika:

*De donder heeft gebruld, woedend -
was hij zo kwaad op ons?
Regenboog, zeg hem dat wij hem danken.
Zeg hem dat hij zich niet kwaad maakt, ons niet doodt.
Want wij hebben grote angst.*

Sinds het neolithicum (-10.000 in het Midden-Oosten, -7.000 in Europa) leert de mens de natuur te beheersen dankzij landbouw en veeteelt. De mens krijgt zo meer aandacht, de geesten worden goden met een **menselijk** gelaat met wie onderhandeld kan worden. Dit polytheïsme evolueert naar monotheïsme (beginnend ong. 9^e eeuw v.C.): de ene God die als een **Persoon** voorgesteld wordt, die in de geschiedenis ingrijpt om zijn eeuwig heilsplan ten uitvoer te brengen. Dit beeld is ons vertrouwd vanuit de bijbelse en islamitische tradities: een God die rechter is en doorheen een eeuwenlang proces evolueert tot een God van liefde en mededogen, met wie een liefdesrelatie kan opgebouwd worden. Tot Hem (in patriarchale culturen) kan je bidden en hopen dat Hij je hoort en verhoort. Maar hoe moet je dan het massieve lijden en onrecht verzoenen met die liefdevolle, almachtige Vader? Het kruis van Jezus is daar geen antwoord op; het verwijst wel naar de uiterste trouw van Jezus aan zijn radicale keuze voor het leven, voor vrijheid en bevrijding, voor een echt menselijke samenleving. Een persoonlijke godsbeeld heeft dus grenzen, zoals elk godsbeeld. Ook al blijft het voor veel tijdgenoten en op sommige ogenblikken van ons eigen leven zinvol, aldus Panikkar.

Vanuit een meer Aziatische religiositeit zoekt Panikkar naar een alternatief godsbeeld: de ‘**dieptedimensie**’ die aan de grond van ieder bestaan en ieder leven ligt. ‘*Deze goddelijke dimensie is dus geen superstructuur boven de zijnden, noch een fundament dat er buiten zou staan. Zij is het constitutief principe van alle dingen. Zo is ieder zijnde een mysterie, en heeft*

het een dimensie van oneindigheid, en dus van vrijheid, die het een unieke waardigheid geeft.²

Het goddelijke wordt zo symbool voor de diepste identiteit van de mens – het ‘beeld van God’ in de Bijbel, de ‘boeddhanatuur’ in de boeddhistische traditie, de ‘fitra’ of oorspronkelijke staat van de mens in de islamitische traditie. *‘Als symbool vertegenwoordigt het goddelijke (la divinité) het hoogtepunt van de inspanning die de mens opbrengt om zijn eigen identiteit te ontdekken, dit in confrontatie met de grenzen van het heelal. Het goddelijke is het symbool van wat de mens overstijgt en van wat in zijn diepste natuur verborgen is. In zijn zoektocht naar identiteit ontmoet hij het goddelijke. Het goddelijke vertegenwoordigt het transcenderen van alle grenzen van het menselijk bewustzijn, en de beweging van de menselijke geest naar zijn eigen identiteit door de confrontatie met de uiteindelijke werkelijkheid.’³*

3. Heilige seculariteit

Kosmos, mens en ‘God’ zijn drie dimensies van de werkelijkheid, onderscheiden en nooit gescheiden. Alles is relatie, alles is met alles verbonden. Het bijbelse beeld van de transfiguratie van Jezus kan hiervan een symbool zijn. Het goddelijke licht breekt door het gelaat en het lichaam van Jezus heen: een openbaring van Gods geest die hem bezielt. Het gebeurt ‘op een hoge berg’ (Mc 9,2), een anonieme berg die geen naam draagt. God openbaart zich niet op de sacrale Sionsberg noch op de Garizim van de Samaritanen noch in een of andere tempel of kerk. Het goddelijke openbaart zich in het profane, het wereldlijke. Zoals eertijds God zich in de braamstruik in de woestijn aan Mozes openbaarde. Daar hoort Mozes: ‘de plaats waar je staat is heilige grond’ (Ex 3,5): de profane grond wordt heilig omdat God er zich openbaart. Zo heiligt Gods openbaring in Jezus de berg waar de transfiguratie geschiedt. Het wereldlijke, de dagelijkse werkelijkheid, wordt ‘heilig’ doordat het onnoembare Mysterie zich erin manifesteert. Doordat de diepste identiteit, de kern van de werkelijkheid, zich in haar manifesteert.

Alles wat mensen beleven en doen behoort tot die ‘heilige grond’, die ‘heilige seculariteit’: wonen en werken, denken en schrijven, politieke activiteit en de strijd voor gerechtigheid en voor het behoud van het milieu, seksuele intimiteit en kinderen dragen en baren, het gezin beheren. Maar ook datgene wat meestal als ongewoon, vreemd, voor sommigen zelfs onnatuurlijk lijkt: holebi’s, biseksuelen, transgenders... Zelfs wat de officiële kerkelijke leer (eventueel) niet aanvaardt en als zondig beschouwt: homoseksuele praktijk, abortus, euthanasie, communie voor hertrouwde mensen... Dit alles maakt deel uit van de ‘werkelijkheid’ die mensen beleven en waar ze soms mee worstelen, vergissingen en fouten inbegrepen. Een contemplatieve, mystieke visie – het ‘derde oog’ – gaat voorbij aan beperkte menselijke criteria en waardeoordelen. In de feitelijke, rijke, soms chaotische en ambigue werkelijkheid manifesteert zich ‘het Leven’. In die ene werkelijkheid gaan mensen sinds de prehistorie op zoek naar zin, naar een uiteindelijke zin, naar een zin die het eindige van alles wat is transcendeert. In haar ontwaren we het gelaat van het Mysterie, de dieptedimensie van het bestaan. ‘God kan je vinden tussen de potten en de pannen’, aldus

² *Vision trinitaire et cosmothéandrique: Dieu-Homme-Cosmos*, 315

³ *Vision trinitaire et cosmothéandrique*, 21-22. Verder uitgewerkt in M.V.T., *Laat ons ontwaken tot ons ware Zelf*, in TGL 73 (2017) nr. 4, 35-46.

Teresa van Ávila. Dit noemt Panikkar de mystieke ervaring. Dit is ook openbaring: de manifestatie van de dieptedimensie van de werkelijkheid.

4. De mystieke dimensie

Mystiek, Godserving, Godsontmoeting heeft niets te maken met visioenen of andere ‘bovennatuurlijke’ gebeurtenissen – want voorbij het dualisme natuur-bovennatuur. Noch met mededelingen van ‘goddelijke waarheden’, van leerstellingen, dogma’ of wetten. Dit alles is mensenwerk, bedoeld om mensen, gelovigen, te begeleiden op de weg van mens- en medemenswording – met alle ambiguïteit, eigen aan alle mensenwerk. Mystiek echter heeft alles te maken met het *au sérieux* nemen van de hele werkelijkheid. Contemplatie houdt voor Panikkar in: authentieke betrokkenheid op en communie met die werkelijkheid, met wat is en gebeurt in de kosmos en op onze aarde. Met de zoektocht naar ons ‘ware Zelf’ en naar de bevrijding van het ‘ware Zelf’ van de mensheid.

Die zoektocht vraagt engagement, toewijding, aandacht, concentratie – om doorheen een eerlijke en moedige analyse op het spoor te komen van de oorzaken van wat gebeurt, van machtsmechanismen, van bezitsdrang, van ideologieën die individuen en collectiviteiten ‘bezetten’. Het gaat dus om een volgehouden ‘werk’ van uitzuivering, van bevrijding van innerlijke en uiterlijke ‘demonen’ en ‘afgoden’ die de maatschappij maar ook het eigen hart en geweten bewust of onbewust beheersen. Om tot ware vrijheid te groeien. Want pas vanuit die innerlijke vrijheid lezen we op juiste wijze de ‘tekenen van de tijd’, oordelen we zonder vooroordelen, maken we keuzen ten bate van het leven en de vrijheid van anderen, van andere volkeren. Hedendaagse spiritualiteit grondt in die vrijheid die mededogen en zelfgave mogelijk maken. Zij vereist kennis van de werkelijkheid én liefde voor die werkelijkheid. Panikkar pleit ervoor om niet langer kennis en liefde uit elkaar te houden. Liefde zonder kennis wordt sentimentaliteit en verlamt; kennis zonder liefde maakt hard, genadeloos en gewelddadig. Ware vrijheid maakt van het samengaan van beide dimensies een efficiënte bron van inspiratie, moed, kracht en creativiteit.⁴

Daartoe, aldus Panikkar, is stilte wezenlijk. Ieder zinvol woord komt uit de stilte. Zoals een kind negen maanden vraagt om ‘voldragen’ te zijn om geboren te worden, zo zijn woorden en daden maar ‘voldragen’ als zij uit de stilte voorkomen. Stilte niet alleen in abdijen of in de volle natuur, maar ook midden in het gewoel van de steden en de strijd voor gerechtigheid. Het vergt oefening om zowel in een abdij als midden in het dagelijks engagement tot innerlijke concentratie te komen. Stilte, aandacht, liefdevolle betrokkenheid zijn alternatieve uitdrukkingen voor wat traditioneel ‘bidden’ genoemd wordt. Waarbij ‘bidden’ niet noodzakelijk, zeker niet alleen ‘gebeden zeggen’ betekent – al kan ook dit deel uitmaken van stilte, engagement en strijd. De Latijns-Amerikaanse bevrijdingstheologie heeft altijd die dimensie van contemplatie, van gebed, van samengaan van kennis en liefde bewaard. In Europa zijn wij niet altijd van die fundamentele voorwaarde bewust geweest, aldus Panikkar.

In onze joods-christelijke traditie vinden wij inspiratie en richting in de Schriften. De drie dimensies van de werkelijkheid, zoals door Panikkar voorgesteld, dagen ons uit om te leren

⁴ *‘Als je de werkelijkheid in fragmenten opdeelt doe je haar onrecht aan, en op het einde ben je niet eens meer met de echte werkelijkheid bezig. Samengevat: wetenschap zonder geweten – ‘une science sans conscience’ – breekt mens en natuur af. Maar geweten, of liefde, zonder wetenschap blijft machteloos om mens en natuur te redden... Er is geen liefde zonder kennis en geen kennis zonder liefde’ (Dieu et le Cosmos, 263).*

uit het verleden. Eeuwen lang promoveerden de kerken een **spiritualistische** lezing van de Schriften, mede in de lijn van de kerkvaders en van de middeleeuwse theologen. Ontelbare gelovigen hebben vanuit deze lezing kracht en inspiratie geput om zich met liefde en toewijding over armen, zieken en marginalen te ontfermen. Sinds de jaren 60 hebben we echter ook de grenzen van die inzet ingezien. Wij hebben ons gerealiseerd hoe ‘idealistisch’, abstract, levensvreemd en daardoor misleidend deze lezing kan zijn, want voorbijgaand aan structurele wantoestanden en psychische problemen. Daarom hebben wij ons op een **materialistische** of maatschappijkritische lezing toegelegd. Zij integreert de politieke, economische en sociale problematieken in de studie van de Schriften, wat hun *euaggelion*, hun ‘goed nieuws’ opnieuw een profetische en revolutionaire kracht geeft. Intussen zijn er ook een **psychologische** lezing (Françoise Dolto, Eugen Drewermann), **feministische** en womanistische lezingen, **inheemse** lezingen, e.a. beproefd. Vandaag is er ook een begin van **interreligieuze** lezing van elkaars heilige Schriften. Panikkar roept ons echter ook op om zijn ‘derde dimensie’ niet voorbij te gaan: een **mystieke** of contemplatieve lezing die we helemaal niet aan de monniken hoeven over te laten. Een lezing die niet terug wil naar een eenzijdige spiritualistische visie uit het verleden, maar alle voorgaande dimensies mee opneemt.

Wat Panikkar ons leert is: geen enkele invalshoek in het benaderen van de werkelijkheid, geen enkele lezing van ‘heilige Schriften’ of tradities, mag van de andere losgemaakt en verabsoluteerd worden. Iedere volgehouden eenzijdigheid leidt niet tot echte vrijheid en menselijkheid, maar wordt een hinder op de moeizame weg van mensen – ieder van ons – en collectiviteiten naar waarachtig mens en medemens worden. Alleen doorheen de trouw aan de vele invalshoeken van de werkelijkheid worden een bevrijdende theologie en spiritualiteit mogelijk. *‘Het risico en de schoonheid van de theologie van de bevrijding is dat zij geen theologische leerstellingen wil preken, maar ons wil bevrijden van onze angsten en van onze zekerheden, en ons openstellen voor het mysterie. ... De enige toekomst voor de theologie is de theologie van de bevrijding’*⁵

5. Theologie van de bevrijding en bevrijding van de theologie

In verband met de bedoeling van Panikkar: *‘Het huidige werk... behoort tot de categorie van de zogeheten bevrijdings-theologieën, zij het in zekere zin meeromvattend... om een dieper begrip teweeg te brengen, niet alleen met betrekking tot de theologie van de bevrijding, maar ook tot de **bevrijding van de theologie.**’*⁶

Na Vaticaan II en de conferentie van Latijns-Amerikaanse bisschoppen van Medellín (1968) herontdekten Gustavo Gutierrez en anderen de dynamiek van de bijbelse traditie. Het exodusverhaal werd de inspiratiebron voor een nieuwe soort theologie. Een theologie die zich bevrijd had uit de strakke regels en dogma’s van de officiële (rooms)kerkelijke theologie, die nog altijd in de lijn van de patristische en katholieke-middeleeuwse traditie stond/staat. Panikkar sluit hierbij aan, maar wil verder gaan: ‘een dieper begrip opbrengen met betrekking tot de bevrijding van de theologie’ – bevrijding die dus verder zou gaan dan de bevrijdingstheologie. **Waarvan moet de theologie bevrijd worden?**

⁵ *Pluralisme et interculturalité*, 291.

⁶ *Het zwijgen van de Boeddha*, 11.

- 1 Zij moet bevrijd worden *uit de 'tirannie' en het primaat van de rede*. Immers, de rede, hoe belangrijk ook, is niet het enige instrument om tot waarheid te komen. Zij is niet de eigenlijke drijfveer voor het menselijk handelen. Passie, liefde, haat en ambitie spelen hierin een belangrijke rol.
- 2 De bevrijding van de theologie veronderstelt ook de *bevrijding van de slachtoffers*: de slachtoffers van de orthodoxie, van de misplaatste trouw, van het eigen onvrij gemaakt geweten, o.a. van de religieuze verantwoordelijken.
- 3 De theologie en de theologen moeten bevrijd worden *van de angst voor de instituties en van de vrees om zich te vergissen*. Er is geen echt zoeken zonder het risico van fouten en vergissingen; dit behoort gewoon tot het zoekproces naar waarheid en zin.
- 4 De theologie van de bevrijding moet zich bevrijden uit haar *exclusieve christelijke, abrahamitische, ja monotheïstische gestalte*. Het feitelijke pluralisme van culturen vraagt niet alleen dat wij de **multiculturaliteit** erkennen, maar dat wij naar authentieke **interculturaliteit** streven. Naar wederzijdse bevruchting, aanvulling, correctie en verrijking.
- 5 Tenslotte moet de theologie zich bevrijden *van alle vastgelopen 'waarheid'*, van dogma's en onfeilbaar verklaarde openbaringen: *'In de dogma's geloven is een valse theologie. Geen theoloog die naam waardig zou beweren dat het noodzakelijk is in dogma's te geloven. Augustinus en Thomas na hem, zeggen dat de geloofsact niet eindigt in wat verwoord wordt, maar in het ding (res) waarnaar het verwijst, wat altijd groter is dan de uitdrukking en de begrippen die we daartoe hanteren.'*⁷

6. Naar een nieuw paradigma?

Raimon Panikkar maakte deel uit van EATWOT, de vergadering van derde wereldtheologen. In de lijn van zijn denken groeit bij hen de overtuiging dat wij in een onomkeerbaar proces naar een radicaal nieuw 'paradigma' evolueren. In een recent artikel presenteert de Latijns-Amerikaanse theoloog José Maria Vigil een 'theological proposal', een theologisch voorstel of suggestie in dit verband.⁸ Alle religies, aldus de auteur, zijn in de late prehistorie als georganiseerde levensbeschouwingen ontstaan, in het neolithicum dat voor het eerst een agrarische cultuur zag ontstaan. Door de overgang van culturen van jagers-verzamelaars naar sedentaire landbouwers veranderden ideeën en verhoudingen tussen mensen en groepen. Volgens sommigen de meest ingrijpende crisis die de mensheid tot nu toe gekend heeft. De religies zijn sindsdien door die agrarische cultuur getekend geweest.

Vandaag is die cultuur door de overrompelende gegevens van alle wetenschappen verdwenen. We leven steeds meer in een 'kennis-samenleving', aldus Vigil. Panikkar: *'Momenteel gebeurt er iets heel nieuws in de mens: er voltrekt zich een structurele verandering in hem die op een biologische mutatie lijkt. De technologie dringt als een intraveneuze injectie in het diepste wezen van de mens... Er lijkt een nieuw soort mens, een hybride, op pijnlijke en problematische wijze in wording te zijn.'*⁹

Gelovigen kunnen hun diepste religieuze verlangens en ervaringen niet langer in het oude agrarische paradigma uitdrukken. Een radicale hertaling van de intuïties van de religieuze en niet-gelovige tradities dringt zich op, in een nieuw 'post-religoneel' (Vigil) of 'post-

⁷ *Pluralisme et interculturalité*, 290

⁸ José Maria Vigil, *Towards a post-religious paradigm*, in *VOICES* 2012/1, in het kader van de publicaties van EATWOT, de vergadering van derde wereldtheologen.

⁹ Raimon Panikkar, *Het zwijgen van de Boeddha*, 175-176.

confessioneel' (Küng) paradigma. Het wordt een riskante maar noodzakelijke onderneming die veel kennis en zin voor relativering vereist. Elke traditionele maar ook toekomstige verwoording en vormgeving van religie blijft mensenwerk, en heeft dus geen absolute of eeuwigheidswaarde. De interreligieuze en interlevensbeschouwelijke dialoog laat toe de rijkdom én de zwakheden van iedere traditie te onderkennen. De uitdaging zal erin bestaan om zó vrij te zijn om uitwisseling en verrijking – 'bevruchting', *fecondation* – van religieuze en humanistische tradities aan te durven. Wat niets van doen heeft met 'relativisme' of 'syncretisme' waar Joseph Ratzinger voor vreesde. Daarom is een grondige kennis van de tradities van wezenlijk belang. Ook van hun geschiedenis en van de contexten waarin ze ontstonden en evolueerden. Zonder die kennis verzandt de interlevensbeschouwelijke dialoog ofwel in relativisme en onverschilligheid, ofwel in verharding en radicalisering. Zo verspillen we de kansen om sámen elementen van 'waarheid', van 'zin' te ontdekken, die tot meer gezamenlijke inzet voor het leven van mensen, volkeren en de aarde kunnen leiden. Zo pas beantwoorden religies aan hun fundamentele roeping: in dienst te staan van de mensheid in haar moeizame zoektocht naar mens- en medemenswording.¹⁰

De theoloog heeft de opdracht om dit overgangsproces te begeleiden, doorheen het 'sterven' van de bestaande religies dat leidt naar een nieuwe 'geboorte', een ware metamorfose ten bate van de toekomst van de mensheid. De gevolgen voor de concrete pastoraal zijn diepgaand en voor velen wellicht terecht onrustwekkend. We moeten overigens voorzichtig en geduldig te werk gaan, om mensen geen geweld aan te doen op zo'n delicaat en levensbelangrijk domein. Maar ook hoopvol en met vertrouwen: er is geen reden om aan de fundamentele goedheid en de creativiteit van de mens te twifelen. Raimon Panikkar vat het in zijn termen samen:

*'Mijn overtuiging of mijn eigen lezing van de 'tekenen van de tijd' is, dat de **christenheid** dood is – zelfs als sommigen verder blijven dromen van een 'christelijk Europa'. Ik denk dat het **institutionele christendom** stervend is – je hoeft maar naar de lege kerken te kijken: de mensen gaan elders naartoe. Maar het **christen-zijn** bloeit en is meer dan ooit levend. Deze ervaring vind ik overal, onafhankelijk van de etiketten 'katholiek' of 'christen' waar men zich zou kunnen op beroepen. De zoektocht naar deze ervaring zie ik overal, meer dan ooit levend.'*¹¹

Marc Van Tente
Groot-Bijgaarden, 8 augustus 2017

M.V.T., *Vensters op het Mysterie. Een pelgrimstocht met Raimon Panikkar*, Averbode, Altiora, 2014.

¹⁰ Verder uitgewerkt in M.V.T., *Laat ons ontwaken tot ons ware Zelf*, in TGL 73 (2017) nr. 4, 35-46.

¹¹ Raimon Panikkar, *Dieu et le Cosmos*, 53-54.